

Әдебиетлар

1. Пазылов А., Қосназаров Қ. хәм басқалар. Педагогика теориясы. ЖОО бакалавр жөнелиси ушын сабақлық. - Ташкент: «Нашр», 2018.
2. Шарьяр. Қарақалпақ халық дәстаны. Қуламет жыраў варианты. – Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. XIII том. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984.
3. Шарьяр. Қарақалпақ халық дәстаны. Өтенияз жыраў варианты. - Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. XIII том. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984.
4. Юсупов И. Халқ донишмандлиги дурдонаси. – Шахриёр. Қарақалпақ халқ достони. Қарақалпақчадан Мухамед Али таржимаси. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат ноһриети, 1977.

РЕЗЮМЕ

Мақола педагогикадағы энг аҳамиятли масалалардан бири-эстетик тарбия масаласига бағишланған бұлиб, бу тарбия турининг тарбиянинг маъно ва мазмунин, унинг бошқа тарбия турлари билан мустахам алоқаси қарақалпақ халқ достони «Шахриёр» даги илмий ва тарбиявий дунёқарашлар мисолида кенг талқин қилинади. Натижада «Шахриёр» достонида қўпгина фольклор ва ёзма адабиёт намуналари сингари ўзининг бадий сўз, бадий образ яратиш кучи билан ёшларни эстетик гўзалликка чақирувчи таъсирли тарбия қуроли бўлғанлигини исботлаб беради.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена одному из важных вопросов педагогики – эстетическому воспитанию. Его содержание и сущность, его отношение с другими видами воспитания анализируется с помощью примеров из каракалпакского народного эпоса «Шарияр». В результате автор доказывает, что эпос «Шарияр» как и многие произведения фольклора и письменной литературы является влиятельным орудием в эстетическом воспитании молодежи с созданными литературными образами.

SUMMARY

The article deals with one of the important issues of pedagogy-aesthetic education. Its content and essence, its relationship with other types of education is analysed in the examples taken from the karakalpak national epos “Shariyar”. The author proves that the epos “Shariyar” with its literary images, as well as other works of folklore and written literature is a tool in developing aesthetic outlook of young people.

«ШАРЬЯР» ДӘСТАНЫНДА РУҲХҲҲ-ӘДЕП-ИКРАМЛЫЛЫҚ ТӘРБИЯСЫ МӘСЕЛЕЛЕРИ

Е.К.Алламбергенов - еркин излениўши

Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: «Шарияр» достони, манавий-маърифий сифатлар, одоб ва ахлоқ, ахлоқсизлик, одиллик ва одалатсизлик, инсонийлик ва ноинсонийлик, ёмонлик, ёвузлик, ёмон кўриш, одоб-ахлоқ ва қаноат, одоб-ахлоқ ва манманлик, одоб-ахлоқ ва ота-онаға меҳр.

Ключевые слова: дастан «Шарьяр», духовно-просветительские качества, воспитанность-невоспитанность, справедливость-несправедливость, человечность-бесчеловечность, зло, ненависть, нравственность и благородность, нравственность-высокомерие, нравственность-отношение родителей.

Key words: dastan «Shariyar», spiritual-educational qualities, well-mannered and bad-mannered, justice-injustice, humanity-inhumanity, evil, hate, morality and nobility, morality-arrogance, morality-parents' relation.

Қарақалпақ халық дәстанларының қайсы бирин алып қарасаңыз да, адамлар турмысында ушырасатуғын әдеплилик хәм бийәдеплик, руўхы бәлентлик хәм руўхы түсиўшилик, әдиллик хәм әдилсизлик, инсаныйлық хәм инсаныйлық емес сыяқлы көплеген қәсийетлер, сыпатлар бир-бири менен салыстырмалы түрде көрсетиледи. Қарақалпақ халық дәстанларының барлығында да руўхый-әдеп-икрамлылық сыяқлы унамлы қәсийетлер алдыңғы жоғаға шығарылып, бала тәрбиясы ислеринде қолланыў ушын халыққа жеткерилген.

Дәстанларды халық дәреткен. Халық барқулла адамларға тән болған ең жақсы қәсийетлерди, сыпатларды өзинен соңғы әуладлардың минез-құлқында қәлиплестириў ушын нәсиятлап келген.

Қарақалпақ халық дәстаны «Шарьяр»-да болса жасларымызға кишкенелигинен баслап әдеп-икрамлық тәрбиясын беріў мәселеси айрықша орын ийелейди. Дәстанда сәўлелендирилген материаллар руўхый-әдеп-икрамлылық тәрбиясы мәселелерин салыстырмалы түрде жасларымызға жеткерип беріўге бағдарланған. Руўхый-әдеп-икрамлылық тәрбиясы мәселелерин оқыўшылардың жетерли дәрежеде түсинип алыўы, салыстырмалы түрде үйрениўи ушын руўхый-әдеп-икрамсызлық мәселелери қатар көрсетилген [2:83-86].

Пиқиримиз дәлилли болыўы ушын «Шарьяр» дәстанынан мысаллар келтиремиз. Әдетте, баслаўыш класс оқыўшылары барқулла әдепли болыўға, көп нәрселерди билип алыўға умтылып жасайды. Билгенлерин, үйренгенлерин турмыстағы ўақыяларға салыстырып көреді. «Шарьяр» дәстанындағы мәстан мама, тоғыз ханым, ханның қасындағы гейпара кеңесгөйлердің образлары баслаўыш класс оқыўшыларында сөзсиз жек көриўшилик сезимлерин пайда етеди. Мәселен, Шахидарап патшаның соңғы алған хаялы екиқабат болып, туўатуғын ўақты шамаласқанда бурын перзент көрмеген патша ўақтыңша шикарға шығып турыўды мақсет етеди. Бирақ, алғаны Гүлшараны да есинен шығармайды. Ол Гүлшараға қарап турыў ушын мүсәпирлеў, ер-

теңги күнин ойлайтуғын, хадал хызмет ететуғын адам таўып, Гүлшараны соған аманат сыпатында қалдырыўды ойлайды. Патшаның бул ойынан хабар тапқан тоғыз ханым елиндеги «мәстан мама» деген сумды таўып алып, оған өзлеринше тапсырма береді. «Мәстан мама» өзін мүсәпир етип көрсетип, патшаның алдынан шығады. Патша оған исенип, Гүлшараны аманат деп тапсырып кетеді. Деген менен, мәстан мама тоғыз ханымның берген алтынларына кызығып, Гүлшараның туўған ул менен қызын суўға таслап, оның орнына жаңа туўылған күшик хәм пышықты қойып кетеді. Мине, бул ўақыялардан хабар тапқан баслаўыш класс оқыўшыларында сөзсиз «мәстан мама»ға болған ғәзеп-лениў сезими пайда болады.

Әдеплиликтің баслы белгилеринің бири-қанаат. Дәстандағы Сасуўар атлы өгей атасынан Шарьяр жети өжире толы «қызыл» сорағанында, Сасуўар он төрт өжире «қызыл»ды алыўға рухсат береді. Бирақ, кишкенелигинен баслап әдеп-икрамлылық руўхында тәрбияланған Шарьяр «өзине он төрт өжире емес, ал, жети өжирениң «қызыл»ы жететуғынлығын айтып, тек ғана жети өжире «қызыл»ды алады. Бул мысалларды баслаўыш класс муғаллими өз оқыўшыларына айтып бергенинде, оқыўшыларда да қанаатқа болған кызығыўшылық сезимлери ояна қаслайды.

Әдеп-икрамлылыққа жат қәсийетлердің бирикызғаншақлық, басқаның жетискенликлерин көре алмаслық қәсийетлери саналады. «Шарьяр» дәстанында бундай унамсыз сыпатлар тоғыз ханым образы арқалы сәўлелендириледі. Олар Шарьярдың атасы Сасуўардан алған жети өжире «қызыл»ын орынсыз сарпламай, әжайып бир бағ жаратқанын көре алмайды, қызғанады және де усы бағдың хаўазасын еситиў арқалы Гүлшараның ул-қызының тири екенлигинен хабар табады. Соның ушын олар және де мәстан мамаға мүрәжат етип, Шарьяр менен Әнжимниң көзин жойып беріўди өтиниш етеди. Мәстан мама да Шариярдың бағын таўып алып, оның ишине тоғыртқа арқалы ки-

рип, бираз жерин ўайранлайды.

Шарьяр менен ушыраскан ўақытларында узак журтларда «Қандарша деген қызының бул бағдан да зыяда, жайып бағының бар екенлигин», соны барып көриўи кереклигин еслетип өтеди. Егер де, Шарьяр Қандаршаның бағын излеп кетсе, жолда өлетуғынлығына, ямаса тасқа айланып қалатуғынлығына исенеди.

Шарьярда бағ жаратыўға болған қызығыўшылық басым болғанлықтан «өзиниң бағынан зыяда болған бағды көриў ушын» жолға раўана болады. Нәтийжеде, тоғыз ханымның мақсетлери ўақтынша болса да иске асып, сапарда жүрген Шарьяр Бұлбилгөя малакуш деген қустан жеңилип, қара тасқа айланып қалады...

Әдеп-икрамлылыққа қарама-қарсы сыпатлардың және бири менменлик болып саналады. Дәстанда менменлик сыпатлар салыстырмалы түрде көрсетиледи. Мәселен, Шарьяр Әнжимнің жәрдеми менен «қара тас» болған қулықтан азат болып, Сулайманның журтына ийелик еткеннен кейин, әсиресе, барлық перилер, тилсимлер өзиниң хызметинде болғаннан кейин, өзінде менменликтің пайда болып атырғанлығын дәслебинде онша сезе бермейди. Сол менменликтің ақыбетинде өзиниң қарындасы Әнжимди танымайды. Бірақ, қарындасы Әнжим дусмаллап өзін таныстырғаннан кейин басынан хуўшы кетип, «бели жайдай бүгилип, көзинен жасы төгилип, еси аўып, көзи тынып» [1:107] пардақ атып, жерге жығылады.

Шарьярдағы және бир менменлик көриниси-бир периге тапсырма берип, Бермес ханның халқын, қара ханның шәхәрін, Жулдызшаның халқын, Еменшаның журтын, Тахты-Зарил, тағы Зарил, және Зарил қалаларын, әйнеки жәхән бағын, Ша Сулайман тахтын, хәттеки, бир қәтре топқырағын жерге түсирместен, өзиниң бағының қапталына қондырғаннан кейин өз көринисин табады. Ол атасы Сасуўарға өзи барып сәлем бериўди орнына, «атам мениң құдиретимди көрсин» деген ой менен, атасы Сасуўарға сүйинши сорап келиў ушын еки перини жибереди.

«Шарьяр келди» деген хабарды еситкен, сағыныштан сарғайып отырған Сасуўар не болғанын билмейди, телпеги жоқ, тақыяшаң, геўиши жоқ, мәсишен, жағасы алтын ҳасыл тонын етегинен жамылып, Шарьярды көрейин деп жуўырып келе береді. Шарьярдағы бундай әдепсизлик көринисти сапластырыў ушын Әспижәхәнгир Шарьярдың алдына келип, оның надурис ислеп атырғанлығын, қанша айтқанда да атасынан уллы емеслигин Шарьярдың есине салады. Нәтийжеде, «атам мениң тахттың үстинде отырғанымды көрсин» деген менменликке берилип отырған Шарьяр тахтан түсип, атасын күтип алыў ушын, бул да жуўырып келе береді... Әлбетте, бул ўақыялардан хабар тапқан баслаўыш класс оқыўшылары әдеп-икрамлы болыў

ушын менменликке берилмеў, ата-менен ананы хұрметлеў кереклигин түсинип жетеди хәм әдеп-икрамлы болыўға болған хәўеси бурынғыдан да бетер күшейе түседі.

Сасуўар менен оның хаялы Акдәўлет өлгеннен кейин Әспижәхәнгир Шарьярға өз атасының Дарапша, анасының Гүлшара екенлигин, бірақ, олардың жигирма төрт жылдан берли перзентлери менен көрисе алмағанлығын, ал, соңғы он жети жылдан берли анасының зинданда жатырғанлығын түсиндирип айтқанынан кейин, Шарьярда өз ата-енесин көриўге болған хәўес күшейеди. Лекин, бурынғы менменлигинен айрылған Шарьяр «Мен әззи жағында болайын, маған енемди таўып бер» деп, Әсипижәхәнгирдің жәрдеми менен енесиниң зинданда жатырған жерине келеди. Оны зинданнан шығарып алады. Соқыр болып қалған көзлерин жазады.

Енесиниң усынысы бойынша өзине нешше жыллардан берли аўқат әкелип берип турған шопанға қарындасы Әнжимди некелеп бериўге келисим береді. Әкеси Шахидарап пенен ушырасыў, өзін танытыў мүмкиншилигине ийе болады. Адам баласының күшик пенен пышық туўмайтуғынлығын Әспижахангирдің жәрдеми менен атасына билдириў шарапатына миясар болады. Жаманлық қылғанлардың барлығы да өзлерине ылайық жазаларын алады. Руўхый-әдеп-икрамлылық хұким сүреді.

Жоқарыда келтирилген гейпара мысаллар тийкарында «Шарьяр» дәстанындағы руўхый-әдеп-икрамлылық тәрбия мәселелерине байланыслы ўақыялар арқалы баслаўыш класс оқыўшыларының санасына хәм сезимине унамлы тәсир жасаў мүмкиншилигине ийе болынады. Сонлықтанда улыўма билим беретуғын мектептердің баслаўыш класс муғаллимлерине, ата-аналарға төменде көрсетилген гейпара усынсларымызды әмелге асырыўды мәсләхәт етиўди макул көрдик:

- «Шарьяр» дәстанын улыўма педагогикалық көз қарастан үйренип шығыў;

- «Шарьяр» дастанындағы руўхый-әдеп-икрамлылық тәрбиясына байланыслы болған мәселелерди, сыпатларды табыў хәм оларды баслаўыш класс оқыўшыларын тәрбиялаў ислеринде кеңнен пайдаланыў;

- «Шарьяр» дәстанындағы баян етилген руўхый-әдеп-икрамлылық сыпатлардың хәр бир түрине оқыўшылардың дыққат хәм итибарын қаратыў және олардан әмелде пайдаланыў жолларын излестириў.

Жоқарыда көрсетилген әмелий мәсләхәтлеримиз баслаўыш класс муғаллимлери хәм ата-аналар тәрбиенен пайдаланылғанында баслаўыш класс оқыўшыларын руўхый-әдеп-икрамлылыққа тәрбиялаў ислерине сөзсиз унамлы тәсир жасайды.

Әдебиятлар

1. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. XIII том. «Шәрияр» дәстаны. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984.
2. Пазылов А., Алламбергенов Е. Қарақалпақ халық дәстаны «Шәрияр» хәм тәлим-тәрбияның гейпара мәселелери. // «Илим хәм жәмийет», 2018, № 4.

Мақолада педагогиканинг тарихи ва назариясига бағишланган муаммо очиб берилган. Чунончи, мақолада «Шариёр» достонидаги мисоллар тахлили асосида манавий-маърифий тарбия масалалари талкин килинган. Жумладан, Шариёр достонини нафакат адабий фольклор мероси сифатида тан олиш, балки уни таълим-тарбия жараёнининг катта ва бетимсал куроли сифатида фойдаланиш масалалари кўриб чикилган.

Статья посвящается изучению актуального вопроса истории и теории педагогики. На основе материалов из дастана «Шарьяр» анализируются вопросы духовно-просветительского воспитания. В результате исследования делается важный вывод о том, что дастан «Шарьяр» является не только ценным литературным достоянием народного фольклора, но и эффективным, могучим средством воспитания.

The article is devoted to one of the actual issues of history and theory of Pedagogy. The issues of spiritual-educational upbringing were analyzed on the basis of the materials from an epos «Shariyar». In the result of the research the author comes to the conclusion that the epos «Shariyar» is not only the valuable literary heritage of folklore, but it is considered to be an effective and powerful means of education.